

ASTRONOMSKI SADRŽAJ NA MITRIČKOM MOTIVU UBIJANJA BIKA*

ŽELJKO MILETIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 904:295:133
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno :1994-08-29
Received

Autor razmatra značenje astronomije u proučavanju rimskog mitraizma, osobito u tumačenju kultne slike ubijanja bika. Daje pregled razvoja mišljenja o kultnoj slici kao zvjezdanoj karti. Slaže se s tvrdnjama Speidela i Ulanseyja da likovi s nje odgovaraju zvijezdama s ekvatora. Drži pogrešnom Speidelovu tvrdnju da je *Orion* Mitrin dvojnik među zvijezdama, zbog mitoloških i ikonografskih nesukladnosti tih dvaju likova.

Autor naglašava da je konstelacija *Taurus* u grčko-rimsko doba poimana samo kao glava, ponekad s prednjim nogama. Zato smatra da ostatak bikova tijela, vidljiv na kultnoj slici, simbolizira ekliptiku. Na ekliptici je sjajna zvijezda *Spica*, na tauroktoniji predstavljena klasovima žita na vrhu bikova repa.

Kulturno-historijske okolnosti uvjetovale su ikonografsku sličnost Perzeja i Mitre, ali se autor ne slaže s Ulanseyem da je kroz lik Mitre prisutno zvijezde *Perseus* (jer ne leži na ekvatoru ili ekliptici). Kroz kultnu sliku Mitra je zauzeo mjesto Lava u prastarom astronomskom simbolu borbe lava i bika. Preko leontocefalnog božanstva Mitra je vezan sa zvijezdom Lava, ali se ne može poistovjetiti s tom konstelacijom.

Autor zaključuje da uvažavanjem hipoteze o biku-ekliptici možemo pratiti povezanu i dosljednu astralnu simboliku na mitričkom motivu ubijanja bika. Okosnicu strukture cijele slike čine dva nebeska kruga - ekvator i ekliptika - sa pripadajućim likovima-zvijezdama.

---

* Osobitu zahvalnost dugujem Ms. Haidy Eterović, s Loyolla University at Chicago i g. Jadrano Kali, kustosu Gradskog muzeja u Šibeniku koji su mi nesebično pomogli oko nabavke najnovije astronomske i arheološke literature.

Astronomija i astrologija kao način upoznavanja univerzuma i njegova djelovanja (što je pojedincu sigurno bio napatuk za postavljanje određenih etičkih principa) ukorijenjena je u religijama, a osobito u mitričkim misterijima. Stoga suvremeni znanstvenici naglašavaju njihovu ulogu kao i utjecaj filozofijske podloge, koja se, kako naglašava Roger Beck, u određenoj kulturi, kao odgovor na slične uvjete i podražaje, prožima s religijskom praksom.¹ U domaću arheološku literaturu spoznaje o strukturalnoj važnosti astronomije u mitraizmu gotovo uopće nisu prodrle. Na dva novija primjera vidjet ćemo da je ona značajna već za ranije periode razvoja Mitrina kulta.

Tumačenje navoda o agnicayana žrtveniku i drugi komentari u Shatapatha Brahmana, uputili su znanstvenika Subasha Kaka do otkrića astronomskog kôda u Rgvedi. Organizacija himni i drugi strukturalni elementi u tim knjigama reflektiraju precizno poznavanje astronomskih fenomena i određuju temeljne broježane vrijednosti i pojave u univerzumu. Prema tim novim spoznajama promatračka astronomija u Indiji nastala je znatno prije babilonske, što je opet kronološki suglasno s najnovijim arheološkim istraživanjima.² Naime, odbačena je konzervativna kronologija, te je predložena prisutnost Indo-Arijanaca u Indiji već u 3. mileniju pr. Kr. i ranije, a isušivanje rijeke Sarasvati usljed tektonskog poremećaja zbilo se oko 1900. pr. Kr. Ovo je ujedno *terminus ad quem* vedskog razdoblja.³ Nova apsolutna, čvršće utemeljena, kronologija, imajući stalno na umu udio astronomije u najstarijim poznatim indijskim religioznim ritusima, sigurno će utjecati na promjenu nekih motrišta o karakteru i genezi "istočnog" Mitre.

Drugi primjer sprege astronomije i kulta u starom vijeku vidljiv je na primjeru helenističke Komagene i Antiohove (oko 80-32. pr. Kr.) religijske reforme. Njegov vlastiti kraljevski kult, s objedinjenim iranskim i grčko-makedonskim bogovima, dokumentiran je nizom statua i natpisa.⁴ Središnje svetište, ujedno i Antiohov grobni tumul, bilo je na planini Nemrud Dagh.⁵ Na zapadnoj i istočnoj terasi kompleksa podignuto je po pet monumentalnih, sjedećih kamenih figura: kralj Antioh, personifikacija Komagene te božanstva grčkih,

¹ Roger BECK, *Planetary gods and planetary orders in the mysteries of Mithras* (dalje: R. BECK, *Planetary gods...*), E. J. Brill, Leiden - New York - København - Köln, 1988, str. 73 i d., osobito str. 80-81. Beck podvrgava kritici metodološku nedosljednost pri objašnjavanju utjecaja neoplatonizma na mitrički doktrinu kod Roberta TURCANA, *Mithras Platonicus. Recherches sur l'hellénisation philosophique de Mithra*, E. J. Brill, Leiden, 1975.

² Subash C. KAK, "The Astronomy of the Vedic altars and the Rigveda", *Mankind Quarterly*, 33/1, 1992, str. 43-55; ISTI, "Further Observations On the Rigvedic Code", *Mankind Quarterly*, 33/2, 1992, str. 163-170; ISTI, "The structure of the Rgveda", *Indian Journal of History of Science*, 28(2), 1993, str. 71-79; ISTI, "The astronomical code of the Rigveda", *Current science*, 66, 4, 1994, str. 323-326.

³ ISTI, "Astronomy of the Vedic altars", *Vistas in Astronomy*, 36, 1993, str. 118 i d. Dosadašnja datiranja najstarijih tekstova s astronomskim znanjima iz Indije (recenzije Rik i Yajusha teksta Vedānga Jyotisha) išla su od samog početka 3. milenija st. ere do oko 500. pr. Kr., ali novim interpretacijama učvršćene su teorije koje teže ranijim od tih datuma.

⁴ Helmut WALDMANN, *Die kommagenischen Kultformen unter König Mithridates I. Kallinikos und seinem Sohn Antiochos I.*, Leiden, 1973.

⁵ O ovom kultnom kompleksu tđd. u Reinhold MERKELBACH, *Mithras*, Hain, 1984, str. 263-273, s pripadajućim slikama. Usporedi Friedrich Karl DÖRNER, "Mithras in Kommagene", *Actes du 2e Congres International d'Etudes mithriaques*, Teheran, 1975, *Acta Iranica*, ser. I., 4, 1978, str. 123 i d., tab. VI.

odnosno iranskih imena Zeus/Oromazdes, Apollon/Mithras i Heraklo/Artagnes. Posljednja tri boga i Komagena ujedno predstavljaju planete Jupiter, Merkur, Mars i Lunu.⁶ Na zapadnoj terasi, osim nabrojanih likova, postavljena su još četiri reljefa na kojima je Antioh I. prikazan u njihovu društvu, te peti, nama osobito zanimljivi, prikaz zvijezda Lava (*Leo*). Reljef je vizualni dokument božanske sankcije Antiohove vladavine, utemeljen na stvarnom astronomskom događaju, konjunkciji triju planeta i Mjeseca u spomenutoj konstelaciji 7. srpnja 62. g. pr. Kr. Najistaknutijom je prikazana α *Leōnis* - zvijezda *Regulus*, kako ju je deminutivno imenovao Kopernik prema Ptolemejevu βασιλικός.⁷ Ona je personificirala samog komagenskog kralja. Ispod nje je mjesecev srp, koji ujedno predstavlja Komagenu. Poviše Lava naznačeni su planeti Jupiter (= Zeus/Oromazdes), Merkur (= Apollon - Mithras/Helios) i Mars (= Heraklo - Artagnes), s epitetima Φαίθων, Στρίλων i Πυρόεις. Nema sumnje da je komagenski dvorski astrolog predvidio ovaj događaj od najviše važnosti za kraljevski kult poradi činjenice da je tako Antioh na nebu bio smješten u društvo bogova koji se vide - zvijezda. Potpuno prožet astrološkim učenjima Antioh je stvorio vlastiti panteon.⁸

Krajem helenističke civilizacije astrologija ili "kaldejsko" učenje sveprisutna je civilizacijska stečevina oblikovana u trećem st. pr. Kr. Temeljna babilonska ideja o deficiiranosti nebeskih tijela stopila se s razvijenim Platonovim naučavanjem o astralnoj besmrtnosti, egipatskom astralnom religijom i dostignućima grčke astronomije, osobito njene discipline astrognozije sa sve točnijim promatranjima. Ova, iz današnjeg kuta gledanja, pseudo-znanost, ali opskrbljena uvažavajućim, često i uvjerljivim temeljnim načelima, od Augustova doba snažno prodire iz helenističkih država u rimski javni život.⁹ Njeno široko prihvaćanje uvjetovano je promjenom političkog stanja, s jednom osobom koja nosi politiku, kao i s razvojem filozofijske misli, prvenstveno djelovanjem stoika, u pravcu religiozne metafizike, naglašavanja antropološkog dualizma i, konzekventno, stvaranja filozofije spasenja.¹⁰

⁶ U geocentričnom sustavu Luna i Sol izjednačeni su s ostalih pet tada poznatih planeta.

⁷ Richard H. ALLEN, *Star Names - Their Lore and Meaning*, New York, 1963 (reizdanje djela objavljenog 1899. g. pod nazivom *Star-Names and Their Meanings*), str. 255-256. Upravo starija promatranja ove zvijezde bila su ključ koji je Hiparhu omogućio otkriće fenomena precesije ekvinočija, o kojemu ćemo kasnije govoriti.

⁸ O utjecaju astrologije i prožimanju grčkih i iranskih religioznih elemenata pod Antiohom vidi tkđ. Jacques DUCHESNE-GUILLEMIN, "Iran and Greece in Commagene", *Actes du 2e Congres International d'Études mithriaques*, Teheran, 1975, *Acta Iranica*, ser. I., 4, 1978, str. 187 i d.

⁹ Otto NEUGEBAUER, *The Exact Sciences in Antiquity*, Dover, New York, 1969, str. 68, 170-171 i 188-189, dokazuje da je impuls za razvoj astrologije stigao iz Babilona, ali da je struktura astroloških teorija nesumnjivo helenističkog porijekla. O starijim periodima astrologije v. Franz CUMONT, *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, London, 1912; ISTI, *Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum*, Leipzig-Berlin, 1914, str. 187-225; F. H. CRAMER, *Astrology in Roman Law and Politics*, Philadelphia, 1954. Usporedi poglavlje o astrologiji kod John H. W. G. LIEBESCHUETZ, *Continuity and change in Roman religion*, Oxford, 1979, str. 119 i d.

¹⁰ Odlična kraća sinteza helenističko-rimske filozofije s naglaskom na probleme kontinuiteta, u Wilhelm WINDELBAND, *Povijest filozofije*, Zagreb, 1988, str. 197 i d.

Reinterpretacija tauroktonijskih ikona i druge arheološke ostavštine u novom ozračju dovela je do revolucionarnog shvaćanja o "zapadnom", rimskom mitraizmu kao zasebnoj religiji, neovisnoj o iranskoj podlozi. Odbačena je njihova itinerarska i genetička spona, koja je tobože ostvorena preko Male Azije, i sad nam je jasno da je u helenističkom vremenu na tom prostoru Mitrin kult sinkretiziran i preoblikovan na različite načine u pojedine lokalne kultove i religijske sustave. Sve do poslije 150. godine nema traga u epigrafičkoj, literarnoj ni arheološkoj evidenciji o vezanosti Mitrina misterijskog kulta s perzijskim kultovima.¹¹ O pokidanosti veza svjedoči već i očita činjenica o nepostojanju maga u rimskom mitraizmu, bez kojih je ustroj iranske religije s Mitrinim kultom nezamisliv.

Pojašnjenje posebnosti zapadnog mitraizma dobrim se dijelom vezuje uz sadržaj astronomije u njemu¹² (što je tema našeg rada), pa na ovom mjestu najprije donosimo neke osnovne astrognostijske pojmove, poznavanje kojih će olakšati praćenje rada.

Zbog dnevne vrtnje Zemlje oko svoje osi, tj. zbog rotacije, stječemo privid putovanja Sunca s istoka na zapad i isto takvog noćnog gibanja zvijezda. Godišnji ophod Zemlje oko Sunca - revolucija dovodi do promjene položaja promatrača u odnosu na zvijezde, pa ćemo u isto doba noći, u različita godišnja doba, vidjeti različita zvijezda. Naravno, mi bismo ih vidjeli i danju da nije strahovito jake sunčeve svjetlosti koja ih svojom blještavošću "zasjenjuje" i tako nam onemogućuje vidjeti da se Sunce u svakom trenutku nalazi u nekom od 12 zodijskih znakova. Zbog godišnjeg kruženja Zemlje mijenja se naš vidni kut, pa će nam se učiniti da Sunce kruži na toj pozadini, "ekranu" strahovito udaljenih i zbog toga naizgled potpuno nepomičnih zvijezda, čije paralaktičko gibanje možemo izmjeriti samo sofisticiranim mjernim instrumentima. Prividno kretanje Sunca kroz Zodijak odvija se duž zamišljene linije ekliptike. Zemljina rotacijska os nije usmjerena točno okomito u odnosu na ravan ekliptike. Stoga se ravan nebeskog ekvatora, kojeg položaj odgovara projekciji zemaljskog ekvatora na nebesku sferu, ne preklapa s ravni ekliptike, nego su međusobno otklonjene (nagnute) za 23,4°. Ta dva zamišljena kruga sijeku se na dvjema točkama koje smo nazvali proljetni i jesenski ekvinočij. Prvi dan proljeća i jeseni Sunce na svom prividnom putu po zodijskoj ekliptici siječe nebeski ekvator i prelazi sa sjeverne na južnu hemisferu, odnosno obrnuto. Na prvi pogled čini se da su ovi položaji nepromjenjivi, da je svjetska os usmjerena uvijek u istom pravcu i da je nebeski ekvator stacionaran. Međutim, zbog djelovanja složenih mehaničkih sila u svemiru, kroz period od gotovo 26 000 godina os kružno zarotira (slično zvrku koji se "lulja" prije konačnog zaustavljanja). Tako se mijenja orijentacija nebeskog ekvatora, a ekvinočijske točke kreću se unazad kroz Zodijak. Zbog te precesije ekvinočija, približno svakih 2160 g. jesenska i proljetna točka ulaze u drugo zvijezde Zodijskoga. Od oko 3880. pr. Kr. proljetni ekvinočij je u konstelaciji *Taurus* (jesenski u *Škorpionu*). Oko 1730. g. pr. Kr. (znači i u grčko-rimsko doba)

¹¹ R. L. GORDON, "Franz Cumont and the doctrines of Mithraism", *Mithraic studies*, (ed. John R. Hinnells), I, Manchester, 1975, str. 217.

¹² Vezu između astronomije i mitraizma naslutio je već O. NEUGEBAUER, nav. dj., str. 168, kada kaže da su brzo širenje i izuzetan razvoj astrologije tijekom ranog Principata istovremeni širenju kršćanstva, mitraizma i njima srodnih vjerovanja.

princeps zodiaci postaje *Aries*, a jesenska točka je u sazviježđu *Libra*. Točka proljetne ravnodnevice ulazi negdje 420. g. u konstelaciju *Pisces*, gdje je do danas.¹³

Njemački znanstvenik K. B. Stark pretpostavio je u prošlom stoljeću da je tauroktonijska ikona zvjezdana mapa, tj. da pojedini likovi predstavljaju određeno zvijezde i konstelacije na nebu, a ne karaktere iz iranske mitologije (usp. T. I., sl. 1-2).¹⁴ F. Cumontu, vrhunskom poznavatelju astrologije, koji proučavanje Mitre oblikuje u znanstvenu disciplinu, neupitno je bilo jasno značenje astralne simbolike u tom kultu, ali on odbacuje Starkovu tezu. Njegova osnovna premisa bila je da je iranski Mitrin kult transplantiran u Rim. Zbog čeličnog autoriteta koji je erudit Cumont posjedovao, tek početkom sedamdesetih godina, na prvom mitričkom kongresu, javit će se sumnje u neke njegove postavke. U tom pogledu značajna je analiza Cumontova djela od strane R. L. Gordona, koji pobija poistovjećenje mitričkog "leontocefalnog" boga s iranskim Zurvānom i opovrgava prisutnost iranskog dualizma u zapadnom mitraizmu, vidljiv tobože preko veze Jupitera s Oromazdom. Isti autor ne nalazi da je $\mu\epsilon\sigma\tau\epsilon\tau\eta\varsigma$ kod Plutarha značenjski podudaran s ulogom Mitre posrednika u rimskom mitraizmu. Dotičući problem eshatologije, tvrdi da u posljednjem nema dokaza o tragovima zoroastrijske ideje Apokalipse - Frašegirda.¹⁵

John R. Hinnells objašnjava metodološku grešku znanstvenika koji su Cumontovim teoretskim rekonstrukcijama rimskih spomenika pridali status primarnog izvora pri objašnjavanju zoroastrijskih tekstova.¹⁶ Također je ustvrdio da u zapadnoj ikonografiji nije prikazana dualistička teologija borbe dobra i zla. Naime, na slici ubijanja bika likovi psa i zmije nikad nisu u međusobnom sukobu, iako su oni, prema Cumontu, predstavnici sila Dobra i Zla. Hinnells sumnja i da škorpion ima značenje zle sile; čak nalazi da je ta figura ponekad prikazana u nesumnjivo afirmativnom kontekstu. Zaključuje da Cumontova teoretska rekonstrukcija ne odgovara postojećoj ikonografiji rimskog mitraizma.¹⁷ Zajedno s Gordonom, taj autor udario je i poljuljao temeljne Cumontove postavke, a svijest o astrološkim i astronomskim znanjima inkorporiranim u religioznu doktrinu odigrala je presudnu ulogu u daljnjem istraživanju.

U tom smjeru skromnije naznake bile su već na I. mitričkom kongresu.¹⁸ Sredinom sedamdesetih dva istraživača, Beck i Insler, približno istovremeno

¹³ R. H. ALLEN, nav. dj., str. 1 i 76.

¹⁴ K. B. STARK, "Die Mithrassteine von Dormagen", *Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*, 46, 1869, str. 1-25.

¹⁵ R. L. GORDON, nav. dj., str. 214-278.

¹⁶ John R. HINNELLS, "Reflections on the bull-slaying scene", *Mithraic studies*, II., Manchester, 1975, str. 291-292.

¹⁷ ISTI, nav. dj., str. 293 i d. Cumontovu grešku djelimice je ispravio Leroy A. CAMPBELL (*Mithraic iconography and ideology*, E. J. Brill, Leiden, 1968, str. 12-22 i 25-28), s idejom o jedinstvenosti akcije i istovjetnosti nakane psa, zmije i škorpiona. Usp. Petar SELEM, "Mitraizam Dalmacije i Panonije u svjetlu novih istraživanja", *Historijski zbornik*, 39(1), 1986, str. 187.

¹⁸ R. L. GORDON, nav. dj., str. 229-233, osobito str. 230, gdje raspravlja o planetarnom poretku. John R. HINNELLS, "Reflections on the bull-slaying scene", *Mithraic studies*, (ed. John R. Hinnells), II., Manchester, 1975, str. 300, odbacuje Cumontovo povezivanje škorpiona sa zoroastrijskom idejom opasne životinje i pridaje tom mitričkom liku astrološko značenje plodnosti. U istom zborniku v. W. LENTZ, "Some peculiarities not hitherto fully

objelodanjuju tezu da je na središnjem mitričkom prikazu - kultnoj slici s ubijanjem bika - u stvari predstavljena zvjezdana karta. Roger Beck navodi da na tauroktoniji svaka figura odgovara jednoj nebeskoj konstelaciji tvoreći parove: bik - *Taurus*, pas - *Canis Minor*, zmija - *Hydra*, gavran - *Corvus*, škorpion - *Scorpio*, bikov proklesali rep - zvijezda *Spica*, lav - *Leo* i pehar - *Crater*. Sva zviježđa istovremeno su vidljiva na noćnom nebu, iznad južnog horizonta, u trenutku kada *Taurus* zapada. Sama kulturna slika orijentirana je prema nebeskoj, s istokom na lijevoj i zapadom na desnoj strani kompozicije.¹⁹ U knjizi objavljenjnoj u novije vrijeme Beck ponavlja svoje stare stavove, držeći da su na tauroktoniji prikazana zodijačka zviježđa između Bika i Škorpiona, kao i njima pripadajuća južna parantellonta.²⁰ Tom usputnom i neobrazloženom tvrdnjom da su ona zviježđa izvan linije ekliptike, tj. njoj susjedna na jugu (*Canis Minor* i *C. Maior*, *Hydra*, *Crater* i *Corvus*), prisutna samo kao surogati zodijakalnih znakova, Beck očito nije pogodio kriterij njihova izbora za prikaz tauroktonije.

Na drugom mitričkom kongresu u Teheranu, Insler donosi sličan zaključak, počevši razmatranje nizom primjera o dominaciji astralne dekoracije na sceni ubijanja bika. On navodi da scena ima smisao smrti Zime i dolaska Proljeća (posljednji simboliziran klasom na završetku bikova repa).²¹ Kako pravilno uočava David Ulansey nijedan autor ne daje odgovor na pitanje zašto neke konstelacije s odsječka Zodijaka između Škorpiona i Bika nemaju paralele na tauroktonijskoj slici, npr. *Gemini*, *Cancer* i *Libra*. Još je očevidnije kako nije postavljeno pitanje središnje figure - Mitre i njegova zvjezdanog pandana.²²

Daljnji pomak u razlučivanju korpusa astrologije i astronomije ugrađenog u mitričku religiju zbio se na međunarodnom seminaru u Rimu i Ostiji 1978. g. Iako se ne odnosi direktno na tauroktonijsku sliku, potrebno je spomenuti referat R. Becka, kojim je upozorio da se u toj mističkoj religiji koriste i aktualnim spoznajama iz promatračke astronomije.²³ Ustvrdio je da likovi planetarnih bogova u dvama ostijskim mitrejima, *Sette Sfere* i *Sette Porte*, nisu poredani na način uobičajen drugdje u spelejima, niti se mogu uklopiti u grčko-rimski astrološki

---

understood of 'Roman' Mithraic sanctuaries and representations", str. 358 i d., objašnjava mitreje kao primitivne opservatorije, ali čini se da u zaključku svoje uglavnom teoretske rasprave ne odbacuje sasvim vezu između rimskog i iranskog kulta Mitre. U istoj ediciji A. DEMAN ("Mithras and Christ: some iconographical similarities", str. 511-512, 514 i 517), uspoređujući kreativne žrtve Mitre i Krista, donosi brojne primjere astronomskih elemenata na tauroktonijskoj ikoni.

¹⁹ R. Beck je rad u ovom duhu pročitao već na Kongresu Američke filološke asocijacije, ali on nije objavljen. Informacije o tome kod David ULANSEY, *The Origins of the Mithraic Mysteries - Cosmology and Salvation in the Ancient World*, (dalje: D. ULANSEY, *The Origins...*), New York, Oxford University Press, 1989, str. 19. U kasnijim radovima, npr. R. BECK, "Cautus and Cautopates: Some Astronomical Consideration", *Journal of Mithraic Studies*, 2/1, 1977, str. 1-17, osobito str. 9-10, autor svoje stavove ponavlja.

²⁰ R. BECK, *Planetary gods...*, str. 19-20 i bilj. 46.

²¹ Prošireni referat objavljen je kasnije kao S. INSLER, "A New Interpretation of the Bull-slaying Motif", *Honunages à Maarten J. Vermaseren*, ed. Margaret B. de Boer i T. A. Edridge, vol. II., E. J. Brill, Leiden, 1978, str. 519 i d. Jednu njegovu netočnu definiciju ispravlja D. ULANSEY, *The Origins...*, str. 20, bilj. 14.

²² D. ULANSEY, nav. dj., str. 21.

²³ Roger BECK, "Sette Sfere, Sette Porte, and the Spring Equinoxes of A.D. 172 and 173", *Mysteria Mithrae*, E. J. Brill, Leiden, 1979, str. 515 i d.

poredak temeljen na udaljenosti planeta od Zemlje, kao i da ne predstavljaju aktualni horoskop. Njihovo unutrašnje uređenje vjeran je odraz astronomske pojave iz 172. i 173. godine, konjunkcije Saturna s drugim planetima. Nebeski "susret", za koji se rabi astrološki tehnički izraz *comitatus (doryphoria)*, potvrda je važnosti Saturna na njegovoj poziciji čelnika planetarnog poretka. Istovremeno, konjunkcija s Jupiterom imala je značenje prijenosa autoriteta, što je središnja ideja odgovarajućih mitričkih prikaza, poput susreta Mitre i Sola. Beck navodi i primjer svoda Ponza Mitreja, gdje pojedini elementi uređenja aludiraju na potpunu Sunčevu pomrčinu, u rano jutro 14. kolovoza 212. godine.²⁴

Na istom skupu Alessandro Bausani pristaje uz Beckovu i Inslerovu zamisao, ističući da je izbor zvijezda na kultnoj slici određen jednim osobitim trenutkom, kada zvijezde *Taurus* zapada, simbolički ubijeno od strane konstelacije *Leo*, koja u tom trenutku postiže gornju kulminaciju na nebu. Prema Bausaniju, mitsko-astralna ideja ubijanja Bika vrlo je stara, motiv borbe Lava i Bika tipičan je za babilonsku i iransku ikonografiju i predstavlja prahistoriju središnjeg motiva mitričke tauroktonije.²⁵

Prvi pokušaj određenja kriterija odabira zvijezda i poistovjećenja nekog od njih s likom Mitre učinio je M. Speidel. U svoj rad on nas uvodi s nekoliko poznatih, nepobitnih primjera iz literarnih i arheoloških izvora o astrološko-astronomskoj simbolici tauroktonijske ikone.²⁶ Ponavljajući Starkovu tvrdnju, on kritizira Inslerovu pretpostavku o ekliptici kao njezinu organizacijskom principu. Argumenti su mu da ne postoji koherentnost tih zvijezda, jer ih presijeca *Orion*, što jednostavno nije točna Speidelova tvrdnja. Ipak, pravilno uviđa da se ekliptika može odbaciti, budući da na tauroktoniji iz zodijačkog niza nema zvijezda *Gemini* i *Cancer*. Kao kriterij odabira stoga predlaže nebeski ekvator kakav je, zbog precesije ekvinočija, bio negdje u Hiparhovo doba (oko 100. g. pr. Kr.) sa sljedećim konstelacijama: *Scorpius - Libra, Hydra, Corvus, Spica (Virgo), Crater - Leo, Orion, Taurus*.²⁷ Kako ne može objasniti prisutnost neekvatorijalnog sazviježda Lava na svom popisu, Speidel umanjuje važnost problema misliju da je ono u antici zajedno s konstelacijom Pehar tretirano u paru.²⁸ Iako se lik lava na sceni

²⁴ ISTI, nav. dj., na str. 526 to samo spominje, a studiju je objavio kao R. BECK, "Interpreting the Ponza Zodiac II", *Journal of Mithraic Studies*, 2/2, 1978, str. 87 i d. Na seminaru u Rimu i Ostiji u novom ozračju interpretiran je grafit 'natus prima luce' CIMRM 498 iz Santa Prisca mitreja. Na dan posvećenja mitreja, 20. studenoga 202. g., kada se i Mitra simbolično rađa, zvijezde Bika rano jutro zapada malo prije svitanja, dok je Lav (= Mitra), vidljiv još visoko na nebu. Usp. Margherita GUARDUCCI, "Il graffito Natus prima luce nel mitreo di S. Prisca", *Mysteria Mithrae*, E. J. Brill, Leiden, 1979, str. 153 i d.

²⁵ Alessandro BAUSANI, "Note sulla preistoria astronomica del mito di Mithra", *Mysteria Mithrae*, E. J. Brill, Leiden, 1979, str. 503 i d.

²⁶ Michael P. SPEIDEL, *Mithras - Orion, Greek hero and Roman army god*, E. J. Brill, Leiden, 1980, str. 5-6; PORPHYRIUS, *De antro Nympharum*, 24. Na reljefu iz Sidona (CIMRM 75), jedna figura škorpiona ima dvostruku ulogu: kao znak Zodijska i kao lik koji napada bikove genitalije.

²⁷ M. P. SPEIDEL, nav. dj., str. 8 i karta neba na str. 11.

²⁸ ISTI, nav. dj., str. 10. Zanimljivo je da autor nigdje ne objašnjava zbog čega na tauroktonijskoj slici nema vage, iako je zvijezda *Libra* smješteno na ekvatoru, na potezu *Taurus - Scorpius*, štoviše u kasnohelenističkom periodu u njoj je jesenska točka. Pretpostavljamo da je prešutni razlog činjenica da su ga Grci dugo vremena smatrali samo posebnim dijelom ($\chi\eta\lambda\alpha\lambda$, *prosectae chelae*) dvostrukog znaka Škorpiona. U Rimu, negdje od kraja republike,

ubijanja bika zaista rjeđe pojavljuje, obično u paru s peharom, vidimo da je *Crater* ekvatorijalno sazviježđe, kojemu ne treba "opravdanje" za uvrštenje na ikonu. Njihova blizina na nebeskoj karti, iako potkrijepljena Vitruvijevim citatima, metodološki je neispravan dokaz jer je takvih parova cijeli niz. Prema tome razlog prisutnosti lava na tauroktonijskoj slici i eventualna veza s peharom posljedica je nekih drugih kriterija i ima sadržajnu vrijednost koju Speidel nije uspio odgonetnuti.

Isti znanstvenik pokušava zatim odgovoriti je li konstelacija *Orion*, koja u Hiparhovo doba "leži" na nebeskom ekvatoru, predstavljena na tauroktoniji Mitrinim likom. Svoju teoriju zasniva na interpretaciji poznatog navoda kod trećestoljetnog neoplatoničara Porfirija o Mitri "koji ima vlastito sjedište na ekvinocijima, zbog čega on nosi bodež ovna, Ariosa Zodijska i jaše na Taurusu Afroditinom. Kao i bik također je *demiurgos* i *despotes* geneze, smješten na ekvatorskom krugu, sa sjevernim znacima na desnoj strani i južnima na lijevoj..."²⁹ Cumontovo mišljenje, da je Taurus spomenut jer je u "kaldejsko" vrijeme u njemu bio proljetni ekvinocij, Speidel odbacuje kao teško prihvatljivo zbog njihova nepoznavanja fenomena precesije i velike vremenske odvojenosti. Moramo naglasiti da i bez znanja o tom fenomenu Babilonci znaju za Zodijsak, u kojem su upravo Bika stavljali kao prvi znak.³⁰ Oспорava i Beckovu radikalnu emendaciju, kojom bi se u tekst uključilo i zviježđe tadašnjeg jesenskog ekvinocija - Libra,³¹ zbog nedostatka uporišta u drugim rukopisima. Konačno zaključuje da Porfirije, kad govori o ekvinocijskim točkama uvijek podrazumijeva ekvinocijski krug, tj. ekvator, duž kojeg, u blizini Bika treba tražiti Mitri odgovarajuće zviježđe. Drži da bi u suprotnom bio neshvatljiv Mitrin smještaj na dvjema točkama ravnodnevice odjednom. Da bi potkrijepio tvrdnje, Speidel kaže da spomenuti ulomak valja gledati u okviru prethodne cjeline, od Porfirija prenijetih Numinijevih navoda o metempsihozi i prolazima za duše u zviježdima Raka i

Vaga je definitivno izdvojena u posebni znak i u nju se smještao jesenski ekvinocij. Ovaj podatak govori više u prilog kasnohelensističkom negoli ranocarskom vremenu nastajanja "zapadnog" mitraizma. Usporedi R. H. ALLEN, nav. dj., str. 269 i d.; André le ROUEFFLE, *Les noms latins d'astres et de constellations*, Paris, 1977, str. 170-173. Paul KUNFTZSCH - Tim SMART, *Short guide to modern star names and their derivations*, Wiesbaden, 1986, str. 43, gdje kažu da je takva prvobitna babilonska interpretacija "velikog" Škorpiona kao koncept postojala i u grčko doba, a dijelom još i u arapskoj astronomiji.

²⁹ PORPHYRIUS, *De antro Nympharum*, 24: τῷ μὲν οὖν Μίθραϊ οὐρανοῦ καθέδραν τὴν κατὰ τὰς ἡμερίας ὑπέταξαν διὸ κριοῦ μὲνφέρει Ἀρηίου ζωδίου τὴν μάχαιραν, ἐποχεῖται δὲ ταύρω Ἀφροδίτης. ὡς καὶ ὁ ταῦρος δημιουργὸς δὲ ὧν ὁ Μίθρας καὶ γενέσεως δεσποτῆς κατὰ τὸν ἡμερινὸν δὲ τετακται κύκλον ἐν δεξιᾷ μὲν ἔχων τὰ βόρεια, ἐν ἀριστερᾷ δὲ τὰ νότια.

³⁰ M. P. SPEIDEL, nav. dj., str. 20; A. le ROUEFFLE, nav. dj., str. 154-155. R. H. ALLEN, nav. dj., str. 1, pretpostavlja da još akadsko ime za Zodijsak Pidnu-sha-Shame ima značenje Brazda nebeska (koju je iskopao Bik). Vidi tkođ. str. 378-382, kao i str. 385, gdje se govori o Aldebaranu. O. NEUGEBAUER, nav. dj., str. 102-103 i bilj. na str. 140, navodi da je izum Zodijska s dvanaest dijelova po 30 stupnjeva nastao na samom kraju razdoblja "prahistorije" babilonske astronomije koje traje od 1800. do 400. pr. Kr. Zviježđa koja su dala imena zodijskim znacima mnogo su starija.

³¹ Roger BECK, "The Seat of Mithras at the Equinoxes: Porphyry, *De antro Nympharum* 24", *Journal of Mithraic Studies*, 1/1, 1976, 95-98, drži da je grčki tekst sigurno manjkav. Usp. bilj. 28.

Jarca. Njihove obratnice opet su krugovi paralelni s ekvatorom. Čini nam se da postoje i drugačija rješenja tog teškog problema, imajući na umu činjenicu koju Speidel uporno izostavlja, da se sve spomenute točke (proljetna i jesenska ravnodnevica, Rak i Jarac kao mjesto ulaza i izlaza duša) prije svega nalaze na ekliptici, odnosno dijelovi su Zodijaka. Tako nam je R. Beck predložio uspješno likovno rješenje problema dviju ekvinocijskih točaka na primjeru spomenika CIMRM 985 iz Trieria.³² Na njemu je izostavljena polovica znakova Zodijaka (*Libra, Scorpio, Sagittarius, Capricornus, Aquarius, Pisces*), a preostalih šest (*Aries, Taurus, Gemini, Cancer, Leo, Virgo*) raspoređeno je u kružnicu. Točka na početku znaka Ovna i na kraju Djevice (iza koje bi slijedio znak ovdje izostavljene Vage) naznačena je linijom tijela Mitre upravo rođenog iz stijene,³³ i odgovara istovremeno proljetnom i jesenskom ekvinociju.

Nakon što je Speidel izabrao zvijezde *Orion* za Mitrin lik na tauroktoniji, usporedio je ikonografiju i razne inačice mitova o grčkom heroju s "legendom" o Mitri. Iako su za ovaj rad to marginalna pitanja, treba spomenuti neke krupne metodološke propuste koje je pritom napravio. Odmah primjećujemo da u mitu Škorpion ubija Oriona, dok su na tauroktoniji ti likovi potpuno nezainteresirani jedan za drugoga. Speidel to opravdava mislju da u priči o Mitri nije bilo mjesta za neuspješne epizode, nego su preuzete samo uspješne, poput borbe s bikom.³⁴ Treba li uopće napominjati da su bolesti, nesreće, porazi i smrt okosnice brojnih mitova, često doktrinarno i najvažniji njihov motiv? Objašnjavajući razliku u položaju tijela Mitre (odvraćen pogled, nož zarinut u tijelo bika) i Oriona (pogled naprijed, u smjeru žrtve, nož visoko podignut u desnoj ruci), on zanemaruje nekoliko stotina spomenika i kao paradigmatične navodi dva primjera bez navedenih razlika.³⁵ Istovremeno, kao uzor za neklasičan Mitrin stav (nema sukladnosti smjera pogleda i akcije), navodi klasične motive Nike ili Herakla u borbi s bikom.³⁶ Naglašava sličnost odjeće Oriona s odorom rimskih vojnika, štovatelja Mitre, kao važnu privlačnu crtu prihvaćanja kulta, a tim istim vojnicima očito ne smeta nevojnička Mitrina odjeća.³⁷ Da bi učvrstio svoju tezu autor bi svakako trebao posvetiti više pozornosti i kronološkim, kulturnim i itinerarskim vezama ovih dvaju likova.

Mozaici u mitreju Felicissima u Ostiji i zidne slikarije u Santa Prisci, mitreju u Rimu ukazali su na čvrstu vezu između inicijacijskog *cursusa* i sedam planetarnih bogova, pod čijom pokroviteljskom snagom stoji svaki od sedam pričesničkih stupnjeva.

³² ISTI, *Planetary gods...*, str. 40-43, sa sl. 3.

³³ Reinhold MERKELBACH, *Mithras*, Hain, 1984, str. 120 i 336, navodi da je lik unutar kružnice Cautes - Heliodromus, dosljedno njegovoj presmionoj tezi da se likovi iz scene ubijanja bika mogu izjednačiti s inicijacijskim stupnjevima i njihovim planetarnim bogovima.

³⁴ M. P. SPEIDEL, nav. dj., str. 34.

³⁵ ISTI, nav. dj., str. 23-24 i 32.

³⁶ ISTI, nav. dj., str. 29. Julijan MEDINI, "Prilog poznavanju i tumačenju ikonografije božice Dijane u Iliriku", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 23(10), 1983/84, 1984, str. 17 i d., osobito str. 23-24, navodi da treba razlikovati određeni utjecaj motiva *Nike bouthutouse* u formiranju arhetipa Mitre tauroktona, od njegova potpuno neovisnog razvoja u rimsko doba u odnosu na, ponovno popularan od Trajana, motiv Viktorije koja žrtvuje bika.

³⁷ M. P. SPEIDEL, nav. dj., str. 38-39. Kako je uopće tekao proces promjene odijevanja od Oriona do Mitre?

U nedavno objavljenoj knjizi R. Beck se bavi prinosom astrološkog učenja o planetarnim bogovima mitraizmu i prilagodbi i promjenama unutar novog mističkog religioznog sustava.³⁸ Takvi astrološki sadržaji umnogome su vezani uz tauroktonijske ikone, a kako imaju niz dodirnih točaka s astronomskim elementima ugrađenim u mitričku ikonografiju i doktrinu, spomenut ćemo neke temeljne tvrdnje iz odličnog djela, u kojem se autor potpuno ogradio od prisutnosti iranske podloge u zapadnom mitraizmu. R. Beck polazi od činjenice da se u vrijeme širenja mitraizma koriste tri planetarna niza.³⁹ Prvi naglašava prostornu komponentu jer predočava udaljenosti planeta (naravno, su Suncem i Mjesecom) od Zemlje. Njegove varijante su "egipatski" (koji koristi Platon u Timeju) i "kaldejski" poredak. Drugi niz je astrološki, konvencija koja nije vezana uz neke realitete. Na temelju kaldejskoga nastao je treći red planeta, suglasan danima tjedna. Taj je bio predmet razmatranja R. Merkelbacha, ali kao što se uobičajilo, u obliku ekskursa,⁴⁰ pa, iako naslućena, nije ustanovljena precizna veza inicijacijskih stupnjeva i planetarnih bogova. Njihovim i odnosima s likovima tauroktonije Merkelbach je posvetio dobar dio sadržaja svoje knjige. Kombinacijom kaldejskoga "prostornog" s tjednim "vremenskim" nizom, nastao je, prema Becku, četvrti, mitrički planetski poredak, sadržavajući u sebi obje univerzalne dimenzije i odlično korespondirajući s inicijacijskim slijedom. Teorijsku analizu ovaj znanstvenik popratio je primjerima raščlambe unutarnjeg uređenja mitreja i kulne slave.

Prilagodbom sustava dekana, otkrića egipatske astronomije, mitraisti su povezali dva nebeska kretanja - zvijezda i planeta.⁴¹ Njihova opozicija, postulirana još od Platona, uklopljena je u mitričko spasiteljsko naučavanje, kako sudimo po Celzovim navodima kod Origena (*Contra Celsum* 6.22). Beck dokazuje da je simbolika dviju svjetskih revolucija istaknuta na kulturnim slikama i osobito na tzv. "zmijom obavijenom božanstvu".⁴² Odlučno odbija poistovjećenje tog lika s Ajonom, Zurvanom, kao i terminološki neprikladan naziv lavoglavog bog. Bitan je Beckov zaključak da ta figura simbolizira kontrolu ekvatora i ekliptike, planeta i Zodijska, prostora i vremena. Možemo je promatrati kao esencijalni simbol

³⁸ R. BECK, *Planetary gods...*, passim.

³⁹ ISTI, nav. dj., str. 4 i d. O. NEUGEBAUER, nav. dj., str. 169-170, raspravlja o rasporedu planeta u astrološkim i astronomskim tekstovima.

⁴⁰ R. MERKELBACH, nav. dj., str. 212 i d.

⁴¹ R. BECK, nav. dj., str. 21 i d., 80 i d.

⁴² ISTI, nav. dj., str. 48 i d. Utemeljena je njegova primjedba (str. 50 i d.) o neprikladnosti naziva leontocefalno božanstvo za tu samostojeću ili na reljefima prikazanu figuru. Pravilnije ga je nazivati zmijom ovijeno božanstvo ili sl., prema sadržajno najvažnijem simbolu. Tek sekundarni atributi su mu skeptar, munje, ključevi i lavlja glava. Sve te simbole Beck povezuje s tri planetska božanstva iz mitričkog poretka - Solom, Saturnom i Jupiterom. Znanstvenik se tđd. zalaže za oprezniju usporedbu složene ikonografije i simboličkog kompleksa zmijom ovijenog božanstva s orfičkim i helenističkim Kronosom, Panesom i Ajonom. Do predaje rukopisa svoje knjige R. BECK nije uspio konzultirati tek izašli rad o tom božanstvu (Howard M. JACKSON, "The Meaning and Function of the Leontocephaline in Roman Mithraism", *Nunem*, 32/1, 1985, str. 17-45). U ovoj odličnoj raspravi H. M. JACKSON suptilno analizira složenu ikonografiju božanstva, njegovo ime i značaj unutar mitričkog kulta. On drži da su atributi lavoglavog božanstva dovoljni za njegovu identifikaciju kao kozmokratora. Pod njegovim tutorstvom inicijacijski su stupnjevi, ono i utjelovljuje i oslobađa duše od tjelesnosti.

inicijacije kroz mitričke misterije.⁴³ Dalje on dokazuje korištenje drugih astroloških shema u mitraizmu, poput sustava planetskih kuća s podjelom Zodijaka na lunarni i solarni polukrug.⁴⁴ Na kulturnim slikama na taj način prikazuje se *thema mundi*, stanje pri rađanju univerzuma s njegovom vladajućom snagom. Stoga je značajna i često prisutna na slici ubijanja bika razdjelna točka lunarne i solarne hemisfere između Raka (*Cancer*) i Lava (*Leo*). Ona je povezana uz astrološko-filozofsku teoriju svjetske konflagracije, a u mitričkim misterijima prihvaćena je kao mjesto prolaza duša.⁴⁵

Vratimo se ponovno problemu Mitrine figure na tauroktoniji, koji je pokušao riješiti u zanimljivoj raspravi D. Ulansey.⁴⁶ On tvrdi da je Mitrin nebeski pandan zvijezde Perzeja, podastirući niz ikonografskih i mitoloških paralela.⁴⁷ Spomenimo samo sljedeće:

- Mitra jaše na biku. Konstelacija *Perseus* točno je iznad zvijezda *Taurus*.
- Mitra ima orijentalnu (frigijsku) kapu. Perzej često ima frigijsku kapu ili neko slično pokrivalo za glavu.
- Mitra se rađa iz stijene. Perzej je rođen u podzemnoj špilji.
- Mitra odvraća pogled od bika. Perzej odvraća pogled od Meduze.
- Mitričko "lavoglavo" božanstvo slično je Meduzi, a Ulansey razmatra i sličnost njihovih karaktera.⁴⁸
- Mitra ima bodež; *harpe* je jedan od simbola inicijacijskog stupnja *Persesa*, a zakrivljeni nož stupnja *Pater*. Perzej ima Hermesov $\alpha\rho\pi\eta$ (*falx*).

Ulansey zatim dokazuje historijske veze Perzeja i Mitre na prostoru Kilikije i njezina glavnog grada Tarza, gdje se, prema autoru, stvara mitrička mistička religija. On raspravlja o podacima iz poznatih Plutarhových navoda (*Vita Pomp.* 24) o mitraizmu kod kilikijskih gusara, o Perzeju kao legendarnom osnivaču Tarza i o ulozi Mitridata Eupatora.⁴⁹ Nama je zanimljiva činjenica o amblemu grada Tarza s motivom borbe lava i bika, koji na novcima pratimo od četvrog st. pr. Kr. Ulansey spekulira kako je Perzej mogao u tom esencijalno astronomskom simbolu zauzeti mjesto lava zbog sličnosti položaja Perzeja i Bika na zvjezdanom nebu.⁵⁰

Koji su astronomski dokazi Ulanseyeve teorije? Želeći istaknuti starost i značenje pojmova ekliptika i ekvinocij za religijsku misao, on polazi od općeg mjesta u "Timeju" (36 c), da je demijurg kreirao univerzum od dva kruga

⁴³ ISTI, nav. dj., str. 56-57.

⁴⁴ ISTI, nav. dj., str. 34 i d.

⁴⁵ HORIZENES, *Contra Celsum* 6.22. PORPHYRIUS, *De antro Nympharum* 21-28. R. BECK, nav. dj., str. 39 i d.

⁴⁶ D. ULANSEY, *The Origins...*, passim.

⁴⁷ ISTI, nav. dj., str. 25 i d.

⁴⁸ ISTI, nav. dj., str. 30-35 i 116-124, uspoređuje odnos Perzeja, koji preuzima vitalnu snagu Gorgone, s odnosom dvaju likova u koja su se oni transformirali, kozmičkog božanstva Mitre i zmijom obavijenog božanstva čiju snagu on kontrolira. Paradoksalno je da Ulansey, nakon što je izgradio teoriju o "lavoglavom" božanstvu u kojem je utjelovljen kozmički poredak i vrijeme temeljem generičke veze s Gorgonom, kaže da bi njegov karakter ostao nepromijenjen čak ako se takva veza ne može dokazati (str. 124). Razlog je spomenuto, nekritičko uspoređivanje i tumačenje naravi i ikonografske simbolike Kronosa, Fanesa, Ajona i zmijom ovijenog božanstva. Usporedi bilj. 41.

⁴⁹ ISTI, nav. dj., str. 40 i d. i str. 88-90.

⁵⁰ Usporedi bilj. 25. Također D. ULANSEY, nav. dj., str. 45, 90-94.

konstruirana u obliku slova hi (χ).⁵¹ Smatra da su tauroktonijski likovi prenijeti s jednoga od tih krugova - nebeskog ekvatora, kakav je bio kad su precesijske točke bile u zviježđima *Taurus* i *Scorpio* (a to je vrijeme od oko 3880. do 1730. g. pr. Kr.).⁵² Sve konstelacije između točaka proljetne i jesenske ravnodnevice nalazimo na mitričkoj kultnoj slici:

Taurus - bik

Canis Minor - pas

Hydra - zmija

Crater - pehar

Corvus - gavran

Scorpius - škorpion.

U navedenom periodu zviježđe *Leo* nalazilo se poviše ekliptike, ali je tada u njemu bilo mjesto ljetnog solsticija, pa je shvatljivo uvrštenje lava među ostale figure na tauroktoniji. On se obično prikazuje u paru s peharom, što je navelo Ulanseya na pomisao da bi posljednji mogao biti shvaćen i kao simbol *Aquarius*a (on je točno na suprotnoj strani neba), u kojem je tada bio zimski solsticij.⁵³ Napomenimo da je bezrazložna njegova opaska da su na scenu tauroktonije uključene samo ekvatorijalne konstelacije, koje su istovremeno na ekliptici ili blizu nje.⁵⁴ Ta dva zamišljena kruga uvijek su međusobno jednako otklonjena (23,4°) i sve konstelacije duž ekvatora uvijek su blizu ili čak na ekliptici (usp. T. I., sl. 1-2).

R. Beck ustanovio je povezanost bakljonoša *Cautesa* i *Cautopatesa* sa zviježđima *Bik* i *Škorpion*.⁵⁵ Ulansey ide dalje u analizi na primjeru razmještaja figura na spomeniku CIMRM 335, gdje scenu ubijanja bika flankiraju dva stabla, jedno upravo prolitalo, s volovskim bukranijem i uzdignutom bakljom, a drugo sa sazrelim plodovima, figurom škorpiona i spuštenom bakljom. Sa strane cijelog prikaza prikazani su dadofori, što je čvrst dokaz da *Cautes* predstavlja proljetni, a *Cautopates* jesenski ekvinocij.⁵⁶

Ulanseyevo temeljno stajalište u objavljenoj knjizi govori o stvaranju astronomsko-religijskog sustava simbola na mitričkoj kultnoj slici kao posljedici Hiparhova otkrića fenomena precesije oko 128. g. pr. Kr.⁵⁷ U Hiparhovim očima precesija je morala biti shvaćena kao proces vezan uz pomicanje strukture cijelog

⁵¹ ISTI, nav. dj., str. 47.

⁵² ISTI, nav. dj., str. 51.

⁵³ ISTI, nav. dj., str. 52-53. Usporedi R. H. ALLEN, nav. dj., str. 45 i d., gdje navodi da je situla ili neka druga posuda za vodu čest simbol za Vodenjaka. Slično A. le BOEUFFLE, nav. dj., str. 180.

⁵⁴ D. ULANSEY, nav. dj., str. 54.

⁵⁵ Roger BECK, "Cautes and Cautopates: Some Astronomical Considerations", *Journal of Mithraic Studies*, 2, 1/1977, str. 3. ISTI, *Planetary gods...*, str. 24-27, 93-98, tumačeći Porfirijevu egzegezu Odiseje i "Himnu majci bogova" Julijana Apostate na primjeru freske iz mitreja Barberini (CIMRM 390), autor ih vidi kao snage geneze (*Cautopates*) i apogeneze (*Cautes*), između kojih stoji posrednik *Mitra*.

⁵⁶ D. ULANSEY, nav. dj., str. 64 i 112-116, zbog ikonografske sličnosti i poimanja Blizanaca kao dvije hemisfere, povezuje dadofore i Dioskure. Usporedi Franz V. M. CUMONT, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, str. 35-103, osobito str. 67 i d.

⁵⁷ D. ULANSEY, nav. dj., str. 76 i d.

svemira, a ne kao rezultat promjene položaja zemaljske osi. Iako znanstvenik i u današnjem poimanju te riječi, taj najbolji astronom starog vijeka bio je zainteresiran i za astralnu mitologiju, sudeći po njegovoj žestokoj kritici Aratovih $\Phi\alpha\iota\nu\acute{o}\mu\epsilon\nu\alpha$.⁵⁸ Ulansey ističe da je Hiparhovo otkriće zasigurno imalo duboke implikacije za stoike, kojih je jaki centar bio upravo grad Tarz s okolicom, iz kojeg su ponikli ili u njemu djelovali Arat, Krizip, Antipater s učenicima, Atenodor stariji i mlađi i drugi. Stoički interes u astrologiji, astronomiji i astralnoj religiji vezan je uz njihova vjerovanja o kozmosu kao živućem božanskom bivstvovanju, koje je $\lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma\ \sigma\pi\epsilon\rho\mu\alpha\tau\iota\kappa\acute{o}\varsigma$.⁵⁹ Za našu temu značajne su stoičke spekulacije o astronomskim ciklusima, ritmičkom ponavljanju i neprekidnoj obnovi ($\pi\alpha\lambda\iota\gamma\gamma\epsilon\nu\epsilon\sigma\iota\alpha$) Velike godine između požara (*conflagratio*, *ekpyrosis*) koji uništavaju svemir.⁶⁰ Zanimljiva nam je i tradicija stoičkog alegoričkog prikazivanja bogova i mitoloških figura iz svijeta kozmičkih i prirodnih sila s njihovim uključivanjem u metafizički sustav.⁶¹ Hiparhovo otkriće možemo protumačiti kao potvrdu stoičkih astralno-religioznih vjerovanja, objavu dotad nepoznatog boga izvanredno moćnih snaga, kojima je u stanju pokrenuti cijelu strukturu svemira, za koju se vjerovalo da je čvrsta i nepomična.⁶² Stari simbol smrti bika bio bi u novom ozračju shvaćen kao alegorična slika precesijom izazvane smrti prethodnog svjetskog razdoblja. Perzej, čija je konstelacija slučajno iznad Bika, simbolizirao bi uzročnika te pojave, božansko biće od intelektualaca iz Tarza uklopljeno u složeni astralno-religiozni mitrički simbolički sustav.

Iako je Ulansey pokušao napraviti što cjelovitiju rekonstrukciju početaka zapadnog mitraizma, ostao je niz neriješenih i otvorenih pitanja, pa koherentnost njegova djela nagrizaju ponekad pretjerane spekulacije.

Hiparhovo otkriće precesije i starija babilonska astronomska znanja omogućila su tvorcima mitraizma da mogu evocirati značajan astronomski trenutak, koji se zbog gotovo dvije tisuće godina prije tih događanja, a to je pomicanje proljetne precesijske točke iz Bika u Ovna. Ulansey nigdje ne spominje da su ti stariji podaci bili lako dostupni upravo preko Aratove *Phainomene*. Opis nebeske sfere sadržan u njoj vjerojatno je sličan izgubljenom Eudoksovom (starijem za još oko stoljeće), i donosi brojne starije podatke "kaldejskog" podrijetla iz vremena oko 2200-2000. g. pr. Kr. Unatoč manama i postojanju

⁵⁸ R. H. ALLEN, nav. dj., str. 11 i 17.

⁵⁹ D. ULANSEY, nav. dj., str. 73 i d. Wilhelm WINDELBAND, *Povijest filozofije*, Zagreb, 1988, str. 223 i d.

⁶⁰ W. WINDELBAND, nav. dj., str. 228; Ernst NEUSTADT, *Stoa und Epikur*, Leipzig, 1927, str. 17.

⁶¹ W. WINDELBAND, nav. dj., str. 230-231. Najpoznatiji primjer je alegorija konflagracije - mit o Ajonu, zbog čega je prisutan u mitraizmu.

⁶² D. ULANSEY, nav. dj., str. 104 i d., kaže da se u mitričkoj ikonografiji atribucija te snage najbolje vidi u sceni tzv. investiture. Tako bi Mitra na CIMRM 650 u ruci držao simbol svjetske osi. Ulanseyevom zaključku prethodila su opažanja u Roger BECK, "Interpreting the Ponza Zodiac II", *Journal of Mithraic Studies*, 2/2, 1977, str. 87 i d. Usporedi Leroy A. CAMPBELL, *Mithraic iconography and ideology*, E. J. Brill, Leiden, 1968, str. 291 i d.; Reinhold MERKELBACH, "Vertrag und Opfer in der Religion des Mithras", *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, ed. M. B. de Boer - T. A. Edridge, II, E. J. Brill, Leiden, 1978, str. 757 i d.; Petar SELEM, "Mitraizam Dalmacije i Panonije u svjetlu novih istraživanja", *Historijski zbornik*, 1, 1986, str. 196 i d.

kvalitetnijih Hiparhiovih radova, baš Phainomena je uvedena u Rim preko Cicerona i bila je temeljni sideralni priručnik sve do 6. stoljeća.⁶³ U grčkoj astronomiji postojala su dva pristupa: u jednom se koristila strogo znanstvena razvojna linija, a u drugom ona linija koja koristi tradicionalnija znanja raširena među astrološkim piscima i vezana na orijentalnu tradiciju.⁶⁴

Značenje konstelacije *Aries* za mitričku doktrinu je općeprihvaćeno; sjetimo se samo navoda u Porfirija (*De antro Nympharum* 24) ili natpisa sa zida Santa Prisca mireja u Rimu.⁶⁵ Mislimo da je zvijezde Ovan posredno prisutno na sceni ubijanja bika upravo, kako navodi Porfirije, preko noža kojim Mitra ubija bika. Ovo doslovno tumačenje literarnog navoda dodatno bi osnažilo Ulanseyevu teoriju o važnosti precesijskog fenomena u mitričkoj teologiji.

Speidel uvrštava zvijezdu Spiku (iz zvijezda Djevice) na tauroktonijsku sliku.⁶⁶ Zbog drugačijeg odabira zvijezda, prema ekvatoru a ne prema ekliptici, Ulansey je izostavlja. Tvrdi da se klasovi žita na bikovu repu mogu vezati samo uz zvijezde *Taurus*, da ih se na tauroktoniji prikazuje nekoliko dok ime *Spica* predstavlja singularni oblik; da su oni tek prokljali i naglašavaju proljetnu obnovu, da je Spika zvijezda, a svi ostali likovi predstavljaju zvijezda i dr.⁶⁷ Držimo da Spiku ipak treba uvrstiti na tauroktoniju. Ta sjajna zvijezda, najstariji dio znatno kasnije formirane konstelacije *Virgo*, nazvana je Klas još u Mezopotamiji. U Grčkoj i Rimu nosi isto singularno ime, ali nalazimo i pluralne oblike.⁶⁸ Na mitričkoj kultnoj slici klasje je dio bika, ali moramo imati na umu da je konstelacija *Taurus* u antici predočena samo kao glava bika, bez ostatka tijela ili ponekad s prednjim nogama.⁶⁹ Sjetimo li se da je na tauroktoniji zmija uvijek uz bikov truh, da škorpion napada bikove genitalije i da su klasovi žita na vrhu bikova repa, onda možda nije presmiono tvrditi da je "ostatak" bikova tijela za koje nema uzora na noćnom nebu simbol ekliptike koju je *Taurus* kao *ductor exercitus zodiaci* i *princeps signorum coelestium* "vukao" za sobom. Ekliptika sa Zodijskom nalazi se na brojnim kultnim ikonama. Navedenom hipotezom taj važni nebeski krug, zajedno s ekvatorskim konstelacijama bio bi prepoznat na samoj sceni ubijanja bika (usp. T. I., sl. 1-2). Mogli bismo iščitati i dosljednu astralnu simboliku, na kojoj su i zodijska "zvijezda" *Taurus*, *Scorpio*, *Gemini* (preko dadofora), *Leo* (ljetni solsticij), *Aquarius* (zimski solsticij, ako prihvatimo

⁶³ R. H. ALLEN, nav. dj., str. 17. P. KUNITZSCH - T. SMART, nav. dj., str. 6 i karta na str. 5, navode da je konačna astronomska nomenklatura u starom vijeku ustanovljena od Ptolemeja u njegovom djelu *Veliki astronomska sustav*, gdje on poimenično nabroja 1025 zvijezda unutar 48 konstelacija. Mnoga imena grčkih zvijezda i nekih zvijezda potječu iz babilonskih, ili čak starijih, sumerskih izvora.

⁶⁴ O babilonskim utjecajima na grčku astronomiju v. O. NEUGEBAUER, nav. dj., str. 156 i d.

⁶⁵ CIMRM 485: *Primus et hic Aries astrictius ordine currit. Aries* je početni znak praktično svih lučnih Zodijska na kultnim ikonama.

⁶⁶ M. P. SPEIDEL, nav. dj., str. 15-16.

⁶⁷ D. ULANSEY, nav. dj., str. 54-55.

⁶⁸ R. H. ALLEN, nav. dj., str. 466-467; A. le BOEUFFLE, nav. dj., str. 165. Singularno ὁ Σπείχης ili *Spica* ali kod Hygina (*Astr.* III, 24) pluralno ... *cum spiciis*...

⁶⁹ R. H. ALLEN, nav. dj., str. 379-380; A. le BOEUFFLE, nav. dj., str. 154-155; *RE*, V. A, 1, 1934, stupac 53 i d., osobito 55. Usporedi značenja imena zvijezda u Biku kod P. KUNITZSCH - T. SMART, nav. dj., str. 54-55.

dvoznačnost simbolike pehara), zvijezda *Spica* (klasovi na bikovu repu) i *Aries* (prisutan indirektno, preko Mitrina noža).

Mislimo da je Mitra zaista imao ikonografski uzor u Perzeju, što je prvenstveno uvjetovano kulturno-historijskim okolnostima nastajanja mitraizma u Kilikiji. Teško je prihvatiti da konstelaciji Perseus na tauroktoniji odgovara Mitrin lik, jer se time ruši temeljno Ulanseyevo načelo da su na njoj sva zvijezda s ekvatora. Treba podsjetiti na pomisao o Mitri koji zauzima mjesto lava u starom astronomskom simbolu borbe lava i bika i taj podatak vezati uz spomenutu hipotezu. *Leo* je mjesto ljetnog solsticija, središnje zvijezde na ekliptičnom krugu (simboliziranom kroz bikovo tijelo) i kontrolor ekvinoxija u Biku i Škorpionu. Poznata je važnost granice *Cancer/Leo* unutar mitričkog razmišljanja o seljenju duša, pa se čini čudnim da je konstelacija *Leo* prisutna na tauroktoniji samo preko povremeno prikazanog lika lava. Njegova uloga bit će odgonetnuta ispravnim tumačenjem karaktera "zmijom ovijenog božanstva". Možda nije potrebno tražiti pandan Mitrinom liku u zvijezdima, jer je on vladar nad fizičkim, dimenzionalnim i nad božanskim svijetom, tj. nad konstelacijama u cijelom kozmosu. Preko "lavoglavog božanstva" vidljiva je Mitrina povezanost sa zvijezdom Lava, koje očito ima izuzetno važnu ulogu u mitričkoj doktrini.⁷⁰

---

⁷⁰ Usporedi H. M. JACKSON, nav. dj., str. 25 i d. Mislimo da je "zmijom ovijenom božanstvo" alegorički prikaz procesa seljenja duša i sila koje ga kontroliraju. Stoga je kod njega naglašena prisutnost prostorno-vremenskih atributa, o čemu ćemo pisati u narednom radu.

Željko Miletić: THE ASTRONOMIC CONTENTS IN THE MITHRIC BULL-SLAYING SCENE

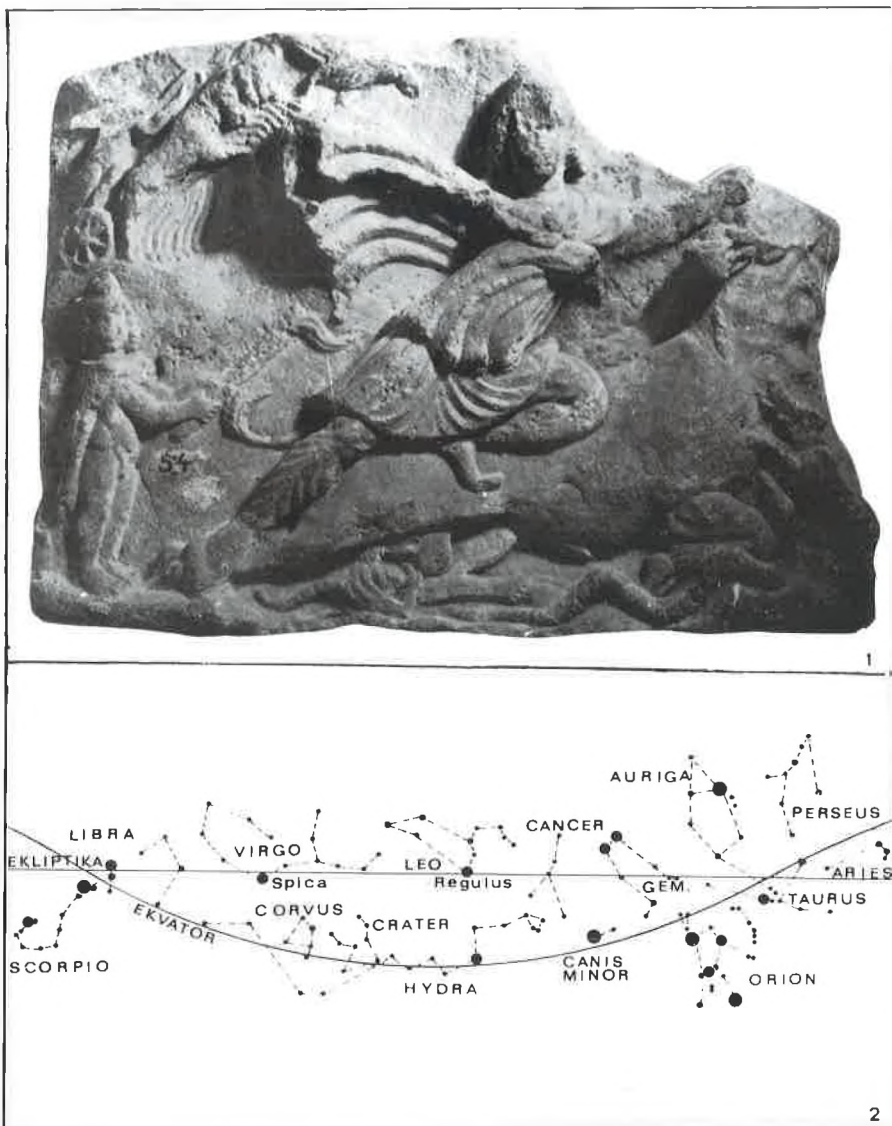
S u m m a r y

The author discusses the importance of astronomy for the study of the Roman mithraism, especially for the interpretation of the bull-slaying cult icon. He gives the review of the opinions that considered this cult image as a star map. He agrees with Speidel and Ulansey that the figures on the bull-slaying scene correspond to equatorial constellations. Speidel's statement that Mithras double can be found in *Orion* constellation, the author considers erroneous because of the mythological and iconographic incompatibilities between Mithras and Orion.

The author emphasizes that the Graeco-Roman world imagined *Taurus* constellation as a representation of a bull head alone (or sometimes with the front feet). Hence the author opines that the rest of the bull's body - visible in the cult image - symbolizes the ecliptic. A shiny star *Spica*, placed in the ecliptic, on the bull-slaying scene is represented with the grain-spike at the end of the bull's tail.

Cultural and historic circumstances conditioned the iconographic similarities between Perseus and Mithras. Ulansey opines that Mithras figure stands for Perseus. The author disagrees with him because this constellation is situated neither in equator nor in ecliptic. The cult image presents a very ancient symbol of struggle between lion and bull, and in it Mithras replaced *Leo* constellation. Mithras is connected with *Leo* constellation through the leontocephalic deity, but he cannot be identified with this constellation.

The author concludes that it is possible to follow associated and consistent astral symbolism on the Mithric bull-slaying motif. The skeleton for the structure of the whole image consists of the two celestial circles - equator and ecliptic - with appertaining figures-constellations.

T. I. 1. Tauroktonija iz Jadera iz sredine II. stoljeća (CIMRM 1879), Fototeka Arheološkog muzeja u Zadru. 2. Nebeski ekvator kakav je bio s točkama precesije u Škorpionu i Biku, sa zvijezdima koja odgovaraju likovima s tauroktonije.

Pl. I. 1. Bull-slaying scene from lader from the middle of the 2nd century (CIMRM 1879), Photo-archive, Archeological Museum in Zadar. 2. The look of celestial equator as it was when the precession points were in Scorpio and Taurus, with constellation that correspond to figures on the bull-slaying scene.